

YUNANİSTAN'DA TÜRK MİMARİ ESERLERİ*

Semavi Eyice

Yunanistan'da 1953 Nisanında yaptığım bir seyahatte topladığım malzemenin yardımı ile *Türkiyat Mecmuası*'nın XI. sayısında neşretmiş olduğum yazıda Atina ve Selânik'de bugün hâlâ duran Türk mimarî eserlerinden bir kaçını tanıtmaya çalışmışım. Bu ikinci yazımda Makedonya'nın görebildiğim şehirlerindeki bir kaç Türk âbidesi üzerinde daha duracağım. Fakat bu seyahatim esnasında uzak veya yakından görebildiğim bu eserlerden başka, gitmediğim bâzı başka Yunan şehirlerinde, Türk devrinden kalmış mimarî eserler mevcuttur ki bunların arasından bir kısmı neşredilmiş olmakla beraber, bu neşriyatın isimleri itibariyle, bu mahiyette bir muhtevaya işaret etmeyişleri yüzünden, bu eserler de Türk san'atı ile meşgul olanların dikkatinden uzak kalmıştır. İşte bu sebebden, bunlardan tesbit edebildiğim kadarını bu yazının ikinci kısmında toplamağı lüzumlu ve faydalı gördüm. Böylece Narda (Arta), Mizistre (Mistra), Benefşe (Monembasia), Pasova (Passava), Anabolu (Nauplion), Tırhala (Trikkala) gibi bâzı şehirlerdeki Türk âbidelerini de rehber mahiyetindeki bu yazımızın çerçevesi içine alıyoruz.

Vardar Yenicesi

Evliya Çelebi'ye nazaran on yedi cami'i ve birçok ziyaretgâhı¹ olan Vardar Yenicesi'nde, maalesef durmadan geçtiğimden tatmin edici bir şey göremedim. Evliya Çelebi burada, İskender Bey cami'inin çarşısı içinde kubbeli bir ma'bed olduğunu bildirdikten sonra, Badralı cami'ini, görenlerce «pesendide» olan İsa Bey cami'ini, ve ayrıca da Receb

* S. Eyice, *Yunanistan'da Türk mimari eserleri*, *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954), s. 157-182; bu makalede yeni yunanca isimlerin transliterasyonu yapılırken Ksyngopoulos (Ξυγγοπώλος) adı, yanlışlıkla Khyngopoulos şeklinde yazılmıştır. Özür diler düzeltirim

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (A. Refik neşri), İstanbul 1928, VIII, s. 175 v.d.

Çelebi ve Ahmed Bey cami'lerini zikreder. Vardar-Yeniyesi'nde tesbit edebildiğim yegâne husus, Selânik istikametine giden asfalt yolun sol tarafında ve şimdiki kasabanın uzağında bir duvarı tamamen yıkıldığı için âdeta makta'ı çıkmış bir hâlde duran oldukça büyük ölçüde, ve belki de ters T plânlı bir cami' harabesinin görülebildiğidir. Yine geçerken uzaktan diğer bir cami'nin daha mevcudiyetini tesbit etmek mümkün olmuştur.

Karaferye

Antik Beroia'nın yerinde kurulan ve bu bugün Verria adını taşıyan Karaferye'de kaldığım yarım saat kadar zaman içinde, Osmanlı devrine âid bâzı binaların durduğunu tesbit etmek mümkün olmuştur. Fakat herşeyden önce burada dikkâti çeken şey, ahşab bir takım eski evlerin mevcudiyetidir. Bunlardan bir tanesi, Verria'nın en mühim hıristiyan ibadetgâhlarından biri olan Hagios Khristos şapelinin biraz ilerisinde bulunmaktadır. Geniş saçakları, şehnişinli odaları, pencere-leri ile karakteristik bir görünüşe sahip olan bu bina çok harab bir durumdadır (Res. 2). Aynı caddenin sağ tarafındaki çarşının içinde yıkık bir minare vardır. Aslında kiliseden çevrilmiş bir cami' olan bu bina Metropolis olarak tanınmaktadır ve müze deposu hâline getirilmiştir. Zaten Evliya Çelebi de burada üçü kiliseden çevrilmiş olmak üzere yedi cami' ve dokuz mescidin bulunduğunu yazmaktadır². Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, çarşı içindeki Murad-ı evvel, Musa Çelebi ve Fırıncı (Kazancı) cami'leri kiliselerden çevrilmiştir. Tahminimize göre, Metropolis denen bina bunlardan ilki olmalıdır. Evliya Çelebi, ayrıca burada Müftü, Mahmud Efendi, Emir Çelebi ve Çelebi Sinan Bey cami'lerini de zikredip bu sonuncunun kitabesindeki tarihi (h. 896=1490-91) olarak bildirdikten sonra, «bu câmi'-i zîbamn» kurşun kaplı kubbesi olduğunu da kaydederek harimindeki ulu çınarın, ancak beş insan elele verse kucaklayabileceği kalınlıktaki gövdesinden de bahseder. O sırada burada, ayrıca üç medrese, on mekteb, beş hanıkah ve beş de hamam bulunmakta idi. Burada kaldığım gayet dar zaman içinde, Türk eseri bir kaç cami' görmem mümkün oldu. Bunlardan bir tanesi çarşı içinde bulunmaktadır; fakat içim ve her tarafını saran dükkânların arasında âdeta kaybolmuş bir haldedir. Tek kubbeli ve minarelidir (Res. 1).

² Evliya Çelebi, VIII, s. 181 v.d.; Fetih tarihi için bk. Aşıkpaşa-zâde, *Tarih*, bab 55; *Nişancı tarihi* (yeni tab'ı, İstanbul 1949) s. 346; Aşıkpaşa-zâde (bab 62) de I. Bayazid'in Karaferye'de bir imaret yaptırdığından bahseder.

Çok harap bir halde olmasına rağmen çıkmaları stalaktitli olan şerefesine kadar henüz duran minaresi oldukça dikkat çekicidir. Gövdesi baklava biçiminde koyu renkli bir tezyinatla süslü olan bu minarenin bir benzeri Selânik'deki Alaca İmaret camii'nin minaresi idi. Aynı tipin diğer bir misâli de İstanbul'da Hacı Hasan-zade camii minaresidir³. Yukarıda bahsi geçen eski evin biraz daha ilerisinde, sol tarafta sakıf bir kilise de eskiden cami' olduğu intibahını bırakmaktadır. Fakat burada hemen hemen sağlam bir vaziyette tek kubbeli ve minaresi yıkılmamış bir cami' daha mevcuttur. Aynı caddenin ucunda ve sol taraftaki bir yarım halinde ileri taşan bir tepenin üzerinde olan bu cami, Yunanistan'da birçok nümünelerini gördüğümüz kübik mekânı tek kubbe ile örtülü basit tipin misâllerinden biridir.

Kesriye

Yunan-Yugoslav hududunun yakınındaki bu şirin Makedonya kasabası, Titus Livius'da bahsi geçen Kelethron şehrinin yerindedir. 1083-sonbaharında Bizans imparatoru Alexios I Komnenos (1081—1118) tarafından nasıl zapt olunduğunu Anna Komnena'nın tafsilatıyla anlattığı bu şehir Türk hâkimiyeti zamanında Kesriye adıyla tanınmış, bugün ise eski ismi olan Kastoria adını almıştır. Kastoria XIV. asır sonlarında Gazi Evrenos Bey tarafından feth edilmiş ve 1913 de tarafımızdan terkedilmiştir. Ahalisinin büyük bir ekseriyeti müslüman olmakla beraber, buradaki hıristiyanların tam bir serbesti içinde yaşadıkları, bu ufacık kasabada inşa edilmiş olan ve elân duran irili ufaklı tam 72 kilise, şapel ve ibadetgâh bulunmasından anlaşılır. Ekserisi içine ancak bir kaç kişinin girebileceği son derece küçük binalar olan bu kiliselerden yalnız bir tanesi fetihden sonra cami e çevrilmiştir. Evliya Çelebi, bu şehrin gayet muhkem kalesini anlattıktan sonra, Kale kapısı dibindeki küçük bir bina olan Valide Sultan camii'ni, Sultan Süleyman camii'ni, Kalenin dışındaki Kadı camii'ni ve bunun üst yanındaki namazgâhı zikreder, «İslâmı azdır, ahali haylazdır» dedikten sonra da burada yalnız bir mektep ile iki hamam, yetmiş kilise, Göl kenarında Kasım Baba tekkesi adında bir de tekke bulunduğunu kayde-

³ Bu tip minareler için krş. S. Eyice, *İstanbul'da bazı cami ve meşid minareleri*, *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 251; ayrıca bk. *Yunanistan'da Türk mimari eserleri*, *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954), s. 168 (Alaca cami). Böyle bir minare de Filibe'deki Ulu cami'de tesbit edilmiştir (bk. R. Anhegger, *Beitraege zur Frühosmanischen Baugeschichte*, İstanbul 1953, *Zeki Velidi hâtıra kitabı*'nda ayrı basımı, 10, res 20). Aynı şerriye bir dereceye kadar Edirne'deki Üç Şerefeli'nin bir minaresi de dahil edilebilir.

der⁴. Maamâfih Kesriye'de vaktiyle sekiz cami' ve mescid olduğu, bilinmektedir⁵. Kasabanın hâkim bir noktasında yükselen Kurşunlu cami', halen bir dereceye kadar iyi vaziyette duran yegâne eserdir (Res. 3). Rivayete göre eski bir kilisenin yerinde inşa edilen bu cami'in kitabesi yoktur. İkinci Dünya harbinde bir İtalyan bombasının isabet etmesi ile hayli zedelenen Kurşunlu cami'⁶, kare bir plâna sahiptir ve üzeri sekiz köşeli bir kasağa oturan kiremit kaplı bir kubbe ile örtülüdür. İçeride kubbeye intikal, içleri stalaktitli pandantifler ile te'min edilmiştir. Cami'in son cemaat yeri yoktur. Sağ tarafındaki minaresi şerefesine kadar durmaktadır. Bu tuğla minarenin gövdesinin en üst kısmındaki stalaktitli şerefesi ile burmalı bilezikden başka bir tezyinatı yoktur. Kastoria hakkında 1939 da neşrettiği tedkikleri ile birlikte buradaki Türk eserleri hakkında da kısaca izahat veren A. Orlandos, bu cami'in yanında tuğladan küçük bir de türbe tesbit etmiştir. Dört kalın köşe payesine dayanan dört Türk kemerinden ve bir kubbeden ibaret olan bu açık türbe, Kesriye'ye gittiğimde artık mevcut değildi⁷. Orlandos evvelce buna benzer iki türbenin daha Kesriye civarında bulunduğu işaret ederek bunların fetih esnasında şehid olanlara aid oldukları neticesine varmaktadır (Res, 5). Kasabanın en yüksek yerinde olan Gazi Evrenos cami'i ile bir kilisenin yerinde inşa edildiği için Prodromos (belki de bânisinin adı Yahya olduğu için böyle denmiş de olabilir) cami'i denen mabedlere tesadüf etmedim. Yalnız göl kıyısında, sahil boyunca uzanan yolun göl tarafında, şimdi askerî garaj olarak kullanılan bir cami' harabesi daha vardır. Bu cami, tip bakımından Kurşunlu cami'i andırmakta, fakat üst yapısı ve örtüsü yıkılarak üstüne bir kat yapıldığından, görünüşü tamamen değişmiş bulunmaktadır. Bunun, adını tesbit etmek mümkün olmamakla beraber, mahallî bir hikâyeye sahib olan Hasan Kadı cami'i olması muhtemeldir. J. von Hammer, İran şahı Nadir Şah nezidine sefir olarak giden, Defterdar Kesriye'li Ahmed Paşa'nın memleketi olan Kesriye'de zengin bir kütüphaneye sahib medrese yaptırdığını bildirmektedir. H. 1162 (1749) vefat eden Ahmed Paşa tarafından yapı-

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (A. Cevdet neşri), İstanbul 1315, V, s. 575 v d Kesriye kal'esinin H. 1120—1126 (1703—1714) arasındaki ta'miri hakkında bk. M. Erdoğan, *Osmanlı mimari tarihinin arşiv kaynakları*, Tarih Dergisi, VIII (1953), s. 101 (Başve-kâlet arşivi, Ta'mirat Defterleri, Maliye defterleri ts., M. 3882; Defter 8).

⁵ A. K. Orlandos, *Byzantina mnēneia tēs Kastorias*, Atina 1939, s. 211 v.d.

⁶ *Zēniai tōn Arkhaiotētōn ...*, Atina 1946, s. 28.

⁷ Fotoğrafi için bk. Orlandos, not 6'daki eser, s. 144, makalemizin 5. numaralı resmi, bu fotoğraftan Yük.mimar Mübin Beken tarafından çizilmiştir.

ırılan medrese⁸ olup olmadığından emin bulunmadığım büyük bir bina elân Kesriye'de mevcuttur. İskeleğe inen yokuşun sol tarafında olan bu bina (Res. 6), bir avlu etrafından sıralanan muntazam kubbeli hücrelerden ve bunların önündeki revaklardan meydana gelmiştir. Dış cepheler gayet sade olmakla beraber, gerek duvarlar gerek sekiz köşeli kasnakların en üst kenarları testere dişli bir kaç kademeli tuğla dizileri ihtiva etmektedir. Dört köşe mermer söveli pencerelerin üzerinde ise tipik sivri tahfif kemerleri bulunmaktadır. Revak sütunları ve başlıkları, herhalde daha eski binalardan alınarak kullanılmış malzemedir. Bunların muayyen bir üslûbları olmadığı görülür, Kesriye'nin san'at bakımından çok dikkat çekici bir tarafını, sayıları hayli yüksek olan eski evleri teşkil eder. Bu XVIII ve XIX. asırlara âid binaları profan Yunan san'atına mal etmek kanaatimize göre yersizdir⁹. Üslûb, plân ve tezyinat bakımından bu evler, Türk san'atının bu devirde İmparatorluğun dört bir köşesinde meydana getirdiği nümunelerden başka birşey değildir. Bugün bu evlerin hepsinin Yunanlılar ile meskûn olması ve Yanakis Nanzi evinin nakışları arasında Lâtin rakamları ile 1796 tarihinin görülmesi veya bir alçı pencerede bir haç şeklinin bulunması bu mimarînin Yunanlılara mal edilmesi için kâfi sebep teşkil etmiyeceğini zannediyorum¹⁰. Hiç şübhesiz bir kısmı, şehrin hıristiyan sakinlerinin siparişi üzerine ve yine hiç şübhesiz yerli hıristiyan usta ve kalfaların da iştiraki ile yapılan bu evler umumî mimarîleri, davlumbazlı ocakları, renkli alçı pencereleri, nakışları ve bilhassa mimarî kompozisyonları bakımından Osmanlı-Türk san'atının çerçevesi içine girmektedir. XVIII. asır ortalarından itibaren Türk san'atında kuvvetli surette hâkim olan Barok üslûbu, bu evlerde de bilhassa kemer biçimleri ile nakışlarda kendisini göstermektedir. Bu evlerin başlıca hususiyeti sokakların tahdid ettiği hududlara göre inşa edil-

⁸ Kesriye'li Ahmed Paşa ve vakfı hakkında bk. J. von Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, Paris 1839, XV, s. 180; M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî* c. I, s. 251.

⁹ Kesriye evleri hak. bk. Orlandos, not 6 daki eser, s. 196—210; ve bilhassa, Yunan Sivil San'atı Kurumu, *Pinakothēkē tēs Tekhnēs tou Hellēnikou Laou, I Arkhontika Kasiorias*, Atina 1948.

¹⁰ Bulgaristan'da Filibe'deki eski evler de Bulgar san'atına mal edilmiştir, (bk. Ch. D. Péew, *Alte Haeuser in Plovdiv*, Berlin 1943). Eski Anadolu evleri ile mukayese için bk. C. Esad Arseven, *L'art turc*, Ankara 1949, s. 95 v.d.; M. Akok-A. Gökoğlu, *Eski Ankara evleri I, Yusuf Oğraş evi* Ankara 1946; M. Akok, *Ankara'nın eski evleri*, Ankara 1951; Diğer taraftan İstanbul Teknik Üniversite neşriyatı arasında da evlere dair etüdlerin yer aldığı görülmektedir. Maamafih Anadolu'da birçok yerlerde (Kastamonu, Bursa, Gebze v.s.) çok değerli eski türk evleri mevcuttur. Bütün bunlardan faydalanılarak yazılacak büyük bir tedkike şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.

miş kârgir ve yüksek bir bodrum katının üstünde şehnişin hâlinde dışarı taşan ve ahşap desteklere binen bir katın oluşudur. Umumiyetle ortadaki bir sofaya açılan odaları, iki sıra hâlindeki pencereler ile aydınlanmıştır. Bu pencerelerden üstekiler zengin motifler ihtiva eden renkli alçı pencereler ile kaplıdır (Res. 4).

Florina

Kesriye istikametinden gelirken, Florina'ya hâkim şosedan şehrin dış mahallelerinden birinde, cami'i olmayan ve yarısına kadar yıkılmış sadece bir minare harabesi görülebilmektedir. Osmanlı idaresi zamanında ahâlisinin büyük bir ekseriyeti Türk olan ve pek yakın bir zamana gelinceye kadar uzaktan, bir Türk kasabası görünüşü arzettiği seyâhat rehberlerinde bile işaret edilen Florina'da kaldığım kısa müddet içinde ehemmiyetli herhangi bir eser ile karşılaşmadım.

Ostrova

Kesriye ile Florina arasındaki şose, oldukça uzun bir mesafe boyunca Ostrova gölüne hâkim bir şekilde uzanır. Bu gölde, sahildeki şehrin karşısında bir adacık vardır. Bu adacığın üstünde de henüz yıkılmamış bir minare uzaktan kendisini belli etmektedir¹¹.

Vodina

Bugün Edessa adını taşıyan Vodina'da ise Evliya Çelebi, birçok cami' ve mahalle mescidi bulunduğunu kaydeder ve bunlar arasında Sultan, h. 1010 tarihli kitâbeyi ihtiva eden Kadı Hüsrev Efendi, Nurreddin Efendi, Yeni, Hasan Ağa, Tekke mahallesi, Öte-yaka, İne mahallesi, Zafer Ağa cami'lerinin adlarını verir¹². Bugün şehrin ortasında minaresi ile sağlam bir vaziyette duran oldukça büyük bir cami' vardır. Yeni cami' adı verilen ve hâlen müze olarak kullanılan bu cami'in 65 sene kadar evvel yapıldığı söylenmekte ise de binanın esasının eski olduğu anlaşılmaktadır. Üç kubbeli ve yuvarlak kemerli bir son cemaat yeri vardır. Kübik bir kitle teşkil eden ana mekânını pencere, sekiz köşeli bir kasnağa sahip bir kubbe örtmektedir (Res. 8). Tamamen taştan inşa edilen bu cami'in minaresi, taş külâhı

¹¹ Guides Bleus, Grèce, Paris 1935, s. 578.

¹² Evliya Çelebi, VIII, s. 178.

ve bilezikler hâlindeki şerefe çıkması bakımından geç devir Türk minarelerinin hususiyetlerine sahip bulunmaktadır¹³.

Kavala

Kavala'da bulunduğum kısa zaman içinde burada Türk devrine âid¹⁴ başlıca üç eser gözüme çarptı. Bunlardan biri, limana hâkim bir tepede minaresi de duran kubbeli küçük bir cami', diğeri ise aşağıda şehir içinde hâlen kilise olarak kullanılan başka bir cami'dir ki, bunun İbrahim Paşa cami'i olması muhtemeldir. Rıhtımın karşısındaki yamaçta uzanan büyük külliye ise Mehmed Ali Paşa'nın yaptırdığı tesis olup geç Osmanlı Türk mimarisinin hususiyetlerini taşımaktadır.

Aynoroz

Bütün Osmanlı hâkimiyeti boyunca yarı muhtariyetini muhafaza eden Aynoroz (Hagion Oros = Mukaddes dağ) yarımadasındaki manastırların arasında doğrudan doğruya Türk eseri bir bina olamayacağı aşikârdır. Yalnız, bu manastırlar, bu zaman içinde Türk san'atının temsilcilerinden uzak kalamadıklarından, şuralarında buralarında, Türk san'at unsurlarının izlerini bulmak kaabil olmaktadır¹⁵. Görmüş olduğum Dokhiariou manastırı avlusunda musluğuna kadar bariz Türk üslubunda bir çeşme (Res. 7) ve kilisenin içinde de yere döşenmiş, birkaç parça XVI-XVII. asır Türk çinisi (Res. 9) bu meyanda zikredilebilir Dionysiou manastırında, geçme ahşap kapılar, kilisenin narteksinde ise zengin surette sedef kakmalı dolap ve kapı kanatları mevcuttur. Burada da avlunun muhtelif yerlerinde Türk çeşmeleri tipinde fakat kitabesiz iki çeşme vardır. Aynoroz'un en büyük ve merkez manastırı olan Vatopedi'nin kütüphanesinde ise çerçevelemiş vaziyette XVIII-XIX. asırlara âid muhtelif fermanlar görür¹⁶. Dışarıda manastırın önünde yükselen barok

¹³ Krşl. E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul 1953, s. 85, nr. 752

¹⁴ Evliya Çelebi, VIII, s. 118.

¹⁵ H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1924 (2. baskı), 248 v.d. de Aynoroz manastırlarındaki Türk san'atı unsurları toplu bir surette belirtilmiştir. Lavra'daki çinilerin, İstanbul patriği IV. Dionysios tarafından 1678'de bu manastıra vakf edildikleri bilinmektedir, bk. s. 253, not 3.

¹⁶ Aynoroz'daki fermanlardan Sultan III. Mustafa'nın tuğrasını taşıyan 1764 tarihli bir tanesi, natamam bir şekilde neşredilmiştir, F. Dölger, *Mönchsland Athos*, München 1942, s. 100-101; Aynoroz manastırlarının hemen hepsinde Osmanlı sultanlarının çok sayıda fermanları olduğunu belirten F. Dölger, bunların şimdiye kadar tedkik edilmediklerine ve kimsenin dikkatini çekmediklerine işaret ederek, neşrettiği ferman

üslûbdaki açık köşk ise, bu manastırların Makedonya'nın diğer taraflarındaki evleri hatırlatan mimarîleri gibi, Türk sivil mimarîsi ile yakın benzerlikler arzeden eserlerdendir. Şimdiye kadar üzerinde etrafında durulmuş olmamakla beraber Türk san'atının Aynoroz manastırlarına oldukça nüfuz ettiğinin gayet sarîh bâzı delilleri ile karşılaşılmıştır. Meselâ Lavra manastırının avlusunun ortasındaki şadırvanın sütun başlıkları üzerlerindeki stalaktitler, hiçbir tereddüde yer vermeyecek derecede sarîh XVIII. asra âid Türk eserleridir¹⁷. Geniş ölçüde bir araştırma yapıldığı takdirde, Osmanlı idaresi zamanında müslüman-Türk kültürüne en kapalı olması gereken bu yerde dahi oldukça kuvvetli bir şekilde san'at nüfuzunun mevcut olduğunun daha başka misallerine rastlanacağı muhakkaktır.

Çeşitli neşriyattan derlenen Türk mimarî eserleri

Narda

Türk idaresinde iken Narda adını taşıyan Arta, aynı isimdeki körfezin kuzeyinde küçük bir şehirdir. Muhtemelen antik Ambrakias'ın yerinde kurulan Arta bilhassa XIII. asırdan itibaren Epiros Despotluğunun başkendi olarak ehemmiyet kazanmağa başlamış ve XV. asırda Osmanlı idaresine geçmiştir. Narda, Türk-Rus harbi neticesinde imzalanan Berlin muahedesi'nin 24. maddesi ile Yunanistan'a bırakıldığından, uzun müzakere ve pazarlıklar sonunda 6 temmuz 1881'de boşaltılarak resmen teslim edilmiştir. Dört asırdan fazla Türk idaresinde kalan bu şehirde bu devirde birçok binalar yapılmıştır. Fâik Paşa'nın ufak çapta bir külliye teşkil eden hayratından başka burada Fâtih, Bayezid, Kılıç Bey namına bir takım cami ve mescidler, ve bir tekke yapılmış ve muhtemelen esasî antik olan 142 metre boyunda güzel bir köprü de yeniden inşa edilmiştir ki bu eser Balkan folkloruna girerek halk

fotoğrafi ile, bu yolda yapılacak çalışmaları teşvik etmektedir. Ayrıca bk. P. Wittek-P. Lemerle, *Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athoniques sous la domination turque I. Trois documents du monastère de Katlunus*, *Archives d'histoire du droit Oriental*, 3, Bruxelles 1947, s. 381-443 (bunu göremedik).

¹⁷ Kubbesinin içindeki freskolarda 1635 tarihi olan bu şadırvan hakkında bk. not 17'deki eser, s. 114; bu şadırvanın iyi bir resmi için bk. Broekhaus'un not 16'daki kitabı, lev. 7. Aynı eserde s. 249'da Ivron manastırında aynataşları selvi ve çiçek kartımları ile süslü (biri 1754 tarihli) iki çeşmeden bahsedilmekte, metin içinde res. 18'de ise Dionysiou'daki kemer taşları geçmeli tamamen Türk üslûbunda bir kapının krokisi neşredilmektedir.

edebiyatında ehemmiyetli bir mevki almıştır¹⁸. Bugün bu şehirde Fâik Paşa cami'i olarak gösterilen bir cami' vardır. XV. asır tarihçilerinden Aşıkpaşa-zâde, Fâtih devrinin nüfuzlu simalarından Fâik Paşa'nın bir vakıf yapmak kararında olduğunu bildirir¹⁹. Fâtih'in son yıllarında birdenbire itibarı artan bu şahsın, h. 898 (1493) de tertib edilen ve h. 907 (1502) de bir zeyl eklenen vakfiyesinin sureti Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivindeki 623 numaralı tahrir defterinde mevcut olup, Paşa'nın Selânik, Narda ve Karlı-İli ve Vardar-Yenicesi'ndeki evkafının Narda'daki bu imarete bağlandığı anlaşılmaktadır²⁰. Şurası muhakkak ki, bu imaret kelimesi umumî ve uzun zaman kullanılan geniş mânası ile anlaşılmalıdır. Çünkü bu vakfiye sureti, Fâik Paşa'nın Kefalonya kalesindeki cami' ve muallimhaneden başka, Narda'da cami', medrese ve darü't-talim gibi hayratı bulunduğunu ve bu şehirdeki hamam ile on dört dükkân ve bir değirmenin bu hayrata vakfedildiğini bildirmektedir. Etrafı gayet sık asırlık ağaçlar ile kaplı olan Fâik Paşa cami'i harap bir vaziyette durmaktadır (Res. 11, 12). A. K. Orlandos tarafından çizilen plânına göre bu bina da kare bir mekân ile bunun üzerini örten bir kubbeden ve bir de son cemaat yerinden ibarettir²¹. Yalnız minare-kürsüsünün taşıdığı bu kübik kitleye, medhal cebhesi önünde bitştirilen son cemaat yeri son yıllarda tamamen yıkılmıştır. Eski resimlerden bunun dört mermer sütuna dayanan kemerler ile üç bölüme ayrılmış olduğu ve bu bölümlerin herbirinin de küçük bir kubbeşi olduğu anlaşılmaktadır. Oldukça geç bir devirde bu son cemaat yeri daha mahfuz bir hale getirilmek gayesiyle, ince ahşap direklere dayanan, kiremit kaplı geniş saçaklı bir sakıfla örtülerek genişletilmişti. Son cemaat yerinin böyle genişletilmesi hususunda İstanbul'da Tophanedeki Kılıç Ali Paşa cami'i bir misal teşkil eder²². Dış cebhelerinde XV. asrın ekser binalarında görülen tipik muntazam taş ve tuğla işçiliğine sahip olan bu cami'nin kübik kitlesinin üstünde, dört cebhesinde birer penceresi olan sekiz köşeli yüksek bir kasnak bulunmakta, fakat bunu da daha kısa ve daha küçük çaplı ikinci bir kasnak tâkip etmektedir. Böylece-

¹⁸ A. K. Orlandos, *Arkheion tōn Byzantinōn Mnēmeiōn tēs Hellados*, Atina 1936, Narda (Arta) hakkında toplu bilgi ihtiva eder, köprü hak. bk. *aynı eser*, s. 193, v.d.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, s. 644'de Narda'da o sırada mevcut olan cami'ler hakkında mühim bir kayıt olmayışına karşılık, köprüden tafsilâtle bahsedilmiştir.

¹⁹ Aşıkpaşa-zâde, bab 159.

²⁰ T. Gökbilgin, *XV—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 44, not 35, bilhassa s. 413, ve vakfiye XXI.

²¹ A. K. Orlandos, not 19'daki eser, s. 200 v.d.

²² Son-cemaat yeri bir sakıfla genişletilen cami'lere misal olarak, İstanbul'da Kılıç Ali Paşa, Üsküdar'da Valide eâmi'leri zikredilebilir.

kiremit örtülü kubbe kalotu, hayli ufalmaktadır. Cami'i görmediğimden ve iç vaziyeti hakkında bir fotoğraf da elde edemediğimden, bu çifte kasnakh kubbe sisteminde, intikalın ne surette te'min edildiğini aydınlatılabilmeye imkân yoktur. Şurası muhakkak ki bu sistem, Türk sanatının tek kubbeli cami'ler tipinde eşine pek çok rastlanmayan bir varyant teşkil etmektedir. Orlandos, Fâik Paşa'nın mezartaşında h. 905 (1499—1500) tarihinin yazılı olduğunu yazdığına göre Fâtiḥ devrinin bu enteresan simasının mezarı da orada bulunmaktadır. Orlandos ayrıca buradaki Kalede Sultan Mehmed cami'inin yalnız temelдерinin kaldığını bildirmekte, ve tek kubbeli bir de Feyzullah cami'inden bahsetmektedir²³. Nehrin sol tarafında bulunan bu cami'in 1917'de çizilmiş basit ve oldukça ibtidai resmine bakılacak olursa bâriz bir hususiyeti olmayan bu bina kare bir mekânı örten tek bir kubbeye ve kalın bir minareye sahibdi.

Mizistre

Isparta yakınında yükselen Mistra veya Myzetra adındaki kayalık tepe, XIII. asra kadar iskân edilmeksizin boş durduktan sonra, 1249'da zirvesine Lâtin prenslerinden II. Villehardouin'in bir şato inşa ettirmesi ile birdenbire ehemmiyet kazanmıştır. Bu kale 1259'da Bizanslıların eline geçmiş ve XIII. asrın sonlarından itibaren de bu tepenin yamaçları Isparta'dan hicret eden ahali tarafından îmar edilmeğe başlanmıştır²⁴. Bu şehir Mistra despotluğunun merkezi olarak parlak bir şekilde hızla gelişmiş ve kale son despot Demetrius tarafından 1460'da Fâtiḥ Mehmed'e teslim edilmiştir. Osmanlı idaresi esnasında Mora eyaletinin merkezi olarak inkişafı devam eden Mistra veya Mizistre, 1687'den 1715'e kadar Venediklilerin elinde kalmış, ve 1770'de de şehrin Türk ahali, isyan eden Morahlılar tarafından katliâm edilmiştir. Bundan sonra şehir bir daha kalkınmadığından yavaş yavaş boşalmış ve tamamen boş bir ölü şehir halinde zamanımıza kadar gelmiştir²⁵. Mizis-

²³ A. K. Orlandos, not 19'daki eser, s. 202, res. 3.

²⁴ Marie G. Sotiriou, *Mistra, Une ville byzantine morte*, Athènes, 1935.

²⁵ A. de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, de «Mesocbrōrion» denen orta mahallede, bahçeler içinde eski türk evleri, çarşı, han ve cami'ler gördüğünü (1805) yazar; Fâtiḥ-Millet Kütübhanesi (Ali Emiri kısmı, nr. 677—1737)'nde bulunan h. 1192 (1778) tarihli, el yazması bir eserde bu isyan hareketi ile birlikte Mizistre'de cereyan eden hâdiseler de kısaca anlatılmıştır. Bk. Süleyman Penah Efendi, *Mora ihtilali tarihçesi* (nşr. Aziz Berker), Tarih Vesikaları, II (1942) indeks XVIII, Mizistre hakkında s. 75 ve 154.

tre'yi parlak devrinde gören Evliya Çelebi, burada dördü mescid olmak üzere yedi adet cami' bulunduğunu bildirir. Cami'ler, Fâtiḥ Mehmed tarafından vakf' edilen Fethiye ile, Çarşı ve Zal cami'leridir. Ayrıca burada bir medrese, iki mekteb ve bir de hamam vardır²⁶. G. Millet tarafından Mizistre'deki Bizans devri eserleri hakkında neşredilen büyük albumdaki plânda burada, iki cami' ile bir hamam harabesi işaret edilmiştir. Cami'lerden biri Despotların sarayı olan kompleksin avlusunun bir köşesinde inşa edilmiş, tuğla minareli küçük bir binadır²⁷; Duvarları çok yıkılmış olmakla beraber, aslında sakıflı bir cami' olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresi zamanında, Despotların sarayı avlusu çarşı olarak kullanıldığına göre bu cami'in Evliya Çelebi'nin bahsettiği Çarşı cami'i olması muhtemeldir. Diğer bir cami' harabesi Millet'in plânında Brontokhion manastırı civarında işaret edilmiştir²⁸. Herhalde aslında kubbeli olan bu cami'-belki Zal cami'i?-Yunanistan'daki birçok cami'ler gibi kübik bir mekândan ibarettir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği hamam ise, Despotlar sarayının biraz yukarısında, yolun solunda bulunmaktadır²⁹. Bu, plândan anlaşıldığına göre uzun bir dehliz ile birbirine bitişik kubbeli iki bölümden ibarettir.

Benefşe

Mora'nın alt ucundaki üç yarımadadan en doğudakinin doğu sahilinde olan Monembasia şehri ve kalesi, Bizanslılardan 1248'de Lâtinlerin eline geçmiş, 1460'dan 1464'a kadar Papa'nın, 1464'den 1540'a kadar ise Venediklilerin elinde kalmıştır. Kanûnî Süleyman (1520-1566) zamanında feth edilen kale, 1687'de Morosini idaresindeki Venedikliler tarafından tekrar alınmış, fakat 1715'de yeniden Türk idaresine geçmiştir ki bu idare de bir asır kadar sürmüştür. Türkler zamanında Benefşe adı ile tanınan Monembasia (Fransızlar «Malvoisie» derler) da Evliya Çelebi³⁰, Kale içinde iki cami' olduğunu bildirir. Bunlardan biri, Sultan Süleyman hayratı olan Fethiye cami'idir ve kiliseden çevrilmiştir. Diğeri ise kapının iç yüzünde Derviş Mehmed Ağa (Paşa ?)'nın adı-

²⁶ Evliya Çelebi VIII, s. 341 v.d.

²⁷ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, lev. 1, resmi, lev. 9 res. 1'de görülür; not 25'deki eserde, res. 32'de alt kenarda bu cami' yine görüldükten başka, diğeri ve iyi bir resmi «En Grèce» adındaki derginin, V. fasikülünde C, Mauclair'in *Mystra, La Pompéi byzantine* adlı makalesiyle neşredilmiştir.

²⁸ G. Millet, not 28'deki eser, lev. 1; E. H. Ayverdi, not 14'deki eser, s. 79, no 698 de bahsi geçen Fethiye cami'inin kiliseden çevrilmiş olması mümkündür.

²⁹ G. Millet, not 28'deki eser, lev. 1.

³⁰ Evliya Çelebi, VIII, s. 350.

nı taşıyan kiremit örtülü bir cami'dir. Bunlardan birincisi, yani Fethiye-cami'i, Bizans san'atının tanınmış eserlerinden Ayasofya kilisesinden başka birşey değildir. Bu kilisenin güney duvarının ortasına bir mihrab yapılmakla iktifa olunmuştu³¹. Derviş Mehmed Ağa cami'i ise, yakın zamana kadar kahve oiaarak kullanılmakta olan küçük bir binadır³².

Pasova

Mora'nın ortadaki yarımadasının doğu sahilinde, Skutarion'un kuzeyinde olan Pasova kalesinin adının, Fransızca «Passe avant» kelimelerinden geldiği ve bu kalenin yerinde ilk tahkimatın, Lâtin şövalyelerinden Jehan de Neuilly tarafından 1254'de kurulduğu ileri sürülür. XVII. asırda kuvvetli bir Türk garnizonu ihtiva eden bu kale, 1685'de Morosini tarafından tahrib edilmiştir. Burada tedkikler yapan R. Traquair, kalenin plân ve inşaat bakımından tamamen bir Türk kalesi olduğunu tesbit etmiştir ki³³ bu husus Evliya Çelebi tarafından da te'yid edilir³⁴. Evliya Çelebi'ye göre, «Bayezîd-i Veli asrında be-dest-i... Paşa bina ettiği için Kal'e-i Hâkanîye-i Amanîyye'dir deyu defterhane-i Padişahiyede, mesturdur». Osmanlı-Venedik harpleri esnasında Mora yarımadasının dünya efkâr-ı umumîyesinin alâkasını çektiği bir sırada, buradaki kalelerin plânları ile birlikte tarihçelerini neşreden Venedikli coğrafyacı P. M. Coronelli tarafından oldukça hakikate uygun bir şekilde plâni çıkartılan bu Türk kalesi³⁵, sonraları R. Traquair tarafından tekrar tedkik edilmiş ve bu arada kalenin ortasındaki cami hakkında da kısaca izahat verilmiştir. Evliya Çelebi kalenin ortasında bir sarnıcın üstünde kârgir kubbeli ve kiremit örtülü bir cami' olduğundan bahsettiğine göre bu, o olmalıdır. Traquair burada tedkikler yaptığı sırada bu cami'in harabesini görmüş ve plânını çıkartmıştır. Bu

³¹ R. Traquair, *Laconia, I. Mediaeval Fortresses*, «Annual of the Brit. School» XIII (London, 1905-06), s. 274, lev. 12.

³² R. Traquair, aynı yer, s. 271; *Guides Bleus, Grèce*, s. 447.

³³ R. Traquair, not 32'deki yazı, s. 274 v.d. res. 3.

³⁴ Evliya Çelebi, VIII, s. 346.

³⁵ P. M. Coronelli'nin gerek metni gerek plân ve resimleri bakımından pek güvenilir bir kaynak olmayan eseri, 1685'de italyanca, 1686'da fransızca, bir yıl sonra da R. W. Gent tarafından tercüme edilerek, *An historical and Geographical Account of the Morea, Negropont and the Maritime Places...*, London 1687, adı ile ingilizce olarak basılmıştır. Biz bu makalemizi hazırlarken bu tab'ından istifade ettik; F. Grimani için muhtelif mühendisler tarafından çizilen 17 kalenin resimlerini ihtiva eden K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953, adındaki yeni bir neşriyatı ise görmek mümkün olmadı.

plâna göre sağ tarafında minaresi olan bu küçük ibadet yerinin kare bir plâna sahip tek kubbeli bir bina olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu

Nauplion körfezinin içinde olan Nauplion veya Türk idaresi zamanındaki adı ile Anadolu, 1247'de Guillaume de Villehardouin tarafından Bizanslılardan alınmış, XIV. asır sonlarında Venediklilere geçmiş, 1540'da Osmanlılar tarafından feth edilmiştir. 1686-1715'deki Venedik işgalinden sonra Anadolu, 1825'e kadar Osmanlı idaresinde kalmıştır. Evliya Çelebi'nin matbu nüshasında adları gösterilmeyerek yalnız çarşı içinde oldukları, kârgir ve kiremit örtülü kubbeli ve yine kârgir minareli cami'ler oldukları bildirilen iki cami'de hâlen mevcuttur³⁶. Bugün, minareleri yok edilmiş olan bu cami'lerden büyüğü müze diğeri ise sinema olarak kullanılmaktadır. Fevkani olan ilki, hayli değişmiş bulunmakla beraber, plâni, her bir cephesinde ikişer penceresi bulunan sekiz köşe kasnaklı kubbeşi ve dış görünüşü bakımından, alışılmış tiplerden farklı bir eser hâlinde karşımıza çıkmaktadır (Res. 14). Sinema olan diğer cami' ise dört sütuna dayanan üç kubbeli son cemaat yeri ve tek kubbesi (Res. 13) ile yeni bir hususiyet göstermemektedir³⁷.

Tırhala

I. Bayezid tarafından h. 798 (1395-6)'da feth edilen Tesalya'daki Tırhala (Trikkala) da Evliya Çelebi, sekiz cami' ve sekiz mescid olduğunu kaydeder ve bunlar arasından Osman Şah, Mustafa Paşa, Gazi Turhan Bey, Lala Paşa, Akça, Alaca, Emin Bey cami'lerinin isimlerini bildirir³⁸. Bunlardan Turhan Bey cami'i, çarşı içinde bulunmakta ve cemaati çok olmasına rağmen kiremit örtülü ve eski tarz bir cami'dir. 1927 de Yunan Maarif Vekâletinin emri üzerine Tesalya Yenişehir (Larissa) ile Tırhala'da Prof. N. Bees ile tedkikler yapan F. Babinger, bu cami'in tamamen kaybolduğunu ve ancak çarşı civarında toprak tesviyesi esnasında temellerinin gözüktüğünü yazmaktadır³⁹. Buna

³⁶ Evliya Çelebi VIII, s. 364 v.d.

³⁷ E. R. Friedriehsthal, *Reise in den südlichen Theilen von Neu Griechenland*, Leipzig 1838, s. 56 da, 1834 de, yani Yunan idaresi başladıktan sonra da buradaki hamamlardan ikisinin faal vaziyette olduklarını yazmakta ve çarşı civarında olanında yıkandığını bildirmektedir.

³⁸ Evliya Çelebi, VIII, s. 203 v.d.

³⁹ F. Babinger, *Moschee und Grabmal des Osmân Schâh zu Trikkala. Ein Werk des Baumeisters Sinân*, Praktika tês Akadēmias Athēnōn, IV (Atina, 1929) s. 15-18.

karşılık, Evliya Çelebi'nin «bir diyarda misli yoktur» diyerek uzun uzadıya güzelliğini medh ettiği Osman Şah camii, 1927'de son derece harap bir hâlde durmakta idi. *Tezkiretü'l-ebniye* de camii'ler bahsinin 79 numarasında adı gösterildiğine göre Mimar Sinan tarafından yapıldığında hiçbir şübhe kalmayan bu camii'nin, kible tarafında, İstanbul'daki Hüsrev Paşa türbesini andıran sekiz köşe plânlı ve kubbeli bir türbe, hayratın bânisi Mustafa Paşa oğlu, Osman Şah (veya Osman Şah Bey, veya Kara Osman Paşa da denir)'a âiddir. Osman Şah h. 975 (1567-68) Tırhala'da vefat etmiş ve bu türbeye gömülmüştür. 1927'de türbe camii'e nisbetle biraz daha iyi vaziyette bulunuyordu. Babinger ve Orlandos tarafından neşredilen birkaç fotoğraf ve rölöveden öğrendiğimize göre, bu camii' her bir cebnesinde üç sıra pencere olan kübik bir ana mekân ve bunun üstünü örten tek kubbeden ibaretti⁴⁰. Zâten Evliya Çelebi de bu mimarî tipi gayet güzel anlatmıştır. Revaklı son cemaat yeri ise tamamen yıkılmıştır. Bâzi izlerden Narda'daki Fâik Paşa camii'indeki gibi bu son cemaat yerini evvelce çepeçevre saran sakıflı bir kısmın daha olduğu anlaşılmaktadır (Res. 15, 16).

Dimetoka

Osmanlı'lar zamanında Dimetoka ve bugün Demotika adını taşıyan Bizans devrinin Didymontikhos'u Türk sanat tarihi için mühim bir camii'e salib bulunmaktadır. Son zamanlarda E. H. Ayverdi tarafından plâni neşredilen bu camii', Doğan Bey'in adını taşımakta ve yan duvardaki bir kitâbeden öğrenildiğine göre, «iftiharü'l-mühendisîn» İvaz Paşa tarafından h. 823 (1420) de yaptırılmıştır. Bursa'daki Yeşil camii'nin de mimarî olan san'atkârın bu eseri, tatbik edilmiş olan plân bakımından çok alâka çekicidir. Üç kubbeli bir son cemaat yerinden sonra esas bina kare bir şekil arz etmekte ve bunun merkezinde dört payeye dayanan bir merkezi kubbe bulunmaktadır. Ana çizgileri bakımından Atina'daki Fethiye camii'ini hatıra getiren bu binanın kubbealtı mekânının etrafını çeviren diğer mekânlardan köşelerdekiler çapraz tonozlar ile örtülüdür. Maalesef elimizdeki bilgiler pek mahdud olduğundan mühim bu eserin üzerinde şimdiki hâlde fazla durmamıza imkân yoktur⁴¹.

⁴⁰ Bu camii'nin mimarîsi hakkında A. K. Orlandos'un *Arkitektōnikē tou tzamiou Osman Sakh tōn Trikkalōn*, adında, Praktika tēs Akademias Athenōn, IV (1929) s. 319-325, de neşredilmiş resimli ve etraflı bir yazısı vardır. Mimar Sinan'ın Yunan topraklarındaki yegâne eserini teşkil eden bu abidenin bugün ne durumda olduğunu ise tesbit mümkün olmadı.

⁴¹ E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarîsi*, İstanbul 1953, s. 476, res. 542; aynı müellif tarafından *Vakıflar Dergisi*'nde neşredilmek üzere bir monografya da hazırlanmıştır.

Halmyros

Volos körfezindeki küçük Hálmyros şehrinde bulunan bir cami', uzun müddet harab bir halde durduktan sonra bir müddet evvel yıktırılarak tamamen ortadan kaldırılmış ve bunun kapısı üstündeki kitâbesi, Volos'daki müzenin müdürü, A. Giannopoulos tarafından müzeye kaldırılmış ve kısa bir makale halinde ayrıca da neşredilmiştir. Bu kitâbeden öğrenildiğine göre, cami'nin inşasına Arslan Çavuş tarafından başlanmış, fakat ancak kızı Ümmühan hanım (Ἰουχάννα) tarafından h. 1005 (1596) de tamamlanarak aynı sene vakfedilmiştir. Cami' kırk sene kadar hıristiyanların elinde kalarak evkafi dağıldıktan ve binası da harab olduktan sonra halkın ve askerinin yardımı ile h. 1285 (1868) de Miralay Sâdık Bey tarafından yeni baştan yaptırılmıştır⁴².

Eğriboz

Eğriboz (Euboea veya Negroponte dahi denir) adasının batı cihe-
tindeki Eğriboz (Khalkis) şehrinde hâlâ eski bir cami'nin durduğu,
neşredilen bir resminden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, burada kili-
seden çevrilmiş içinde 48 sütunu olan Fâtih Cami'ini, kurşun örtülü
ve h. 913 (1507-08) tarihli Davud Bey, Emir-zade,, Karlı-zade
cami'leri ile Osman Ağa, Turhan Bey zaviyesi, Hasan Baba, Küçük
İlyas v.s. mescidlerini zikreder. Minaresi tamamen yıkılan ve belki
Davud Bey cami'i olan âbidenin, tip bakımından Yunanistan'ın diğer
cami'lerinden pek farklı olmadığı anlaşılıyor (Res. 10). Hâlen yıkılmış
olan üç kubbeli bir son cemaat yerini takib eden esas mekân, sekiz
köşeli bir kasnak üzerinde yükselen bir kubbe ile örtülmüştür⁴³. 1830
da Yunanlıların eline geçtikten sonra daha bir müddet Türk ahalisi
tarafından terkedilmeyen, bu şehirde ayrıca Hagios Elias kilisesi hâ-
line getirilen Velibaba tekkesinden başka, bir türk çeşmesi ve Hagios
Demetrios kilisesinin yanında da çankulesi olmuş bir minare vardır⁴⁴.

⁴² Bu kitâbe hak. bk. A. Giannopoulos, *Tourkikē epigraphē tzamiou Almirou*, *Thessalika Khronika*, III (19) s. 175-182.

⁴³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, s. 240, Eğriboz'un eski bir gravürü, Coronel-
li'nin not 36'daki eserinde mevcuttur; Cami' için bk. A. Bon, *A Journey in Greece*,
Athens 1949, s. 30.

⁴⁴ Baedeker, *Griechenland*, Leipzig 1908, s. 226; Guides Bleus, *Grèce*, Paris 1935,
s. 299.

N E T İ C E

Bir kısmım gayet acele göreerek bir kısmım ise ancak neşriyat sayesinde tanıdığımız ve iki makalenin dar çerçevesi içinde Türk san'atı ile meşgul olanlara toplu bir şekilde sunmağa gayret ettiğimiz çeşitli Türk mimarî eserlerinin ana karakterlerini ve bunlarla alâkalı meseleleri şöylece hülâsa edebiliriz. Yunanistan'ın kuzey kısmı Rumeli'nin erken bir devirde geniş ölçüde iskân edilen yerlerinden olması yüzünden, yer yer Osmanlı - Türk san'atının ilk devrine âid eserler ihtiva etmektedir. Atina'da Fethiye ile Dimöteka'da Doğan Bey cami'leri dört desteğe dayanan merkezî kubbeleri ve bunun etrafındaki mekânları ile enteresan bir tip teşkil etmektedirler. Bu eserlerin mimarî durumları etraflica aydınlanıp ve bilhassa inşa tarihleri hakkındaki tereddüdler müsbet olarak ortadan kaldırılınca, Türk mimarî tarihinin çok değerli elemanlar kazanacağı hattâ belki de bu tarihin tekâmül çizgisinin yeni bir veçhe alacağı muhtemeldir⁴⁵. Selânik'deki Alaca İmaret cami'i ise XIV — XV. asırlarda büyük bir revaç bulan I plânının mükemmel bir nümunesi hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Vardar-Yenicesi'nin, Türk san'atının bu safhasına âid eserler bakımından bâzı sürprizler saklaması ihtimalini de göz önünde bulundurmak lâzımdır. Sakıflı meseidler istisna edilecek olursa Yunanistan'da cami' mimarisinde umumiyetle tek bir tipin hâkim olduğu görülür. Bu da tek kubbe ile örtülü kare plânlı bir mekândan ve umumiyetle üç kubbeden ibaret bir son cemaat yerinden mürekkep, nisbeten küçük ölçüdeki cami' tipidir. Atina, Anabolu, Pasova, Kesriye, Karaferye, Narda'daki cami'lerin hemen hemen hepsi bu tipin bâzen cüz'î farklar gösteren misâlleridir. Bunların eksêrisinin kiremit kaplı oluşu da bilhassa güney Yunanistan'ın yakıcı güneşi ile alâkalıdır ve ötedenberi bu mntıkada kiremit örtülerin tercih edildikleri de bilinmektedir. Tek kubbeli tipin en büyük ölçüdeki misâli Mimar Sinan'ın Tırhala'da yaptığı Osman Şah cami'idir. Bu ma'bed, aynı üstadın Gebze'de Çoban Mustafa Paşa namına inşa ettiği cami'i andırmakta ve onun gibi tek kubbeli tipin en güzel ve en muhteşem eserlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁶. Ayrıca Yunanistan'da çifte son cemaat yerlerinin de revaç

⁴⁵ Harput'da Sare Hatun camii de aynı gruba dahil edilebilir, bk. A. Gabriel, *Voyage archéologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, 259, res. 192.

⁴⁶ Mimar Sinan'ın muhtelif eserleri hakkında bk. E. Egli, *Sinan, Der Baumeister Osmanischer Zeit*, Zürich 1954; ayrıca bk. M. Sâî, *Tezkeretü'l-bünyân* (A. Cevdet neşri), İstanbul. 1315.

bulduğu anlaşılıyor. Maalesef bir çok yerlerde tamamen yıktırılmış olmakla beraber Yunanistan'da minare mimarisinin kendisine göre bir gelişme gösterdiği dikkati çeker. Selânik'deki minarelerin eski resimleri bunların gayet ince uzun gövdeleri olduğunu göstermektedir. Fakat gerek Alaca İmaret camii'nin gerekse Karaferye'deki camii'nin minareleri, gövdeleri tezyinath minarelerin bu mntıkada inşa edildiklerini belirtmektedir. Üzerinde kısaca durmuş olduğumuz iki türbeye gelince, bunlardan Kesriye'deki, ilk Osmanlı devrinde Anadolu'da yapılan diğer açık türbelerden pek farklı değildir⁴⁷. Osman Şah türbesi ise, evvelce de işaret ettiğimiz gibi Sinan'ın âdeta başlıbaşına bir seri teşkil eden vüzerâ türbelerinin misâllerinden biridir⁴⁸. Ufak bâzı tezyini unsurlar, Yunanistan'ın Türk eserlerinin Osmanlı-Türk san'atında zaman zaman hâkim olan cereyanlardan âzâde kalamadıklarını da göstermiştir. Atina'da Mustafa Efendi camii'nin barok kapı tezyinatı bunun en bâriz delilidir. Diğer taraftan Türk sivil mimarisinin en değerli eserleri olan evler, ufak bâzı mahallî unsurlar ihtiva etmekle beraber ana hatları bakımından klâsik Türk profan ev mimarisinin misâlleridir. Selânik'dekilerin iki katlı evler olmalarına karşılık Karaferye-Kesriye evleri altlarında kârgir bir zemin katı olan ve esas mesken kısımlarına bahçeden uzun bir ahşab merdivenle çıkılan oldukça yüksek binalardır. Bunların gerek mimarileri, gerek iç tezyinatları, XVIII—XIX. asırların diğer Osmanlı evlerinin aynıdır. Çeşmelere gelince, en basit tipi teşkil eden duvar çeşmelerinden başka, bilhassa kuzey Yunanistan'da kubbeli ve muhtemelen aslında geniş saçaklı, müstakil bir bina hâlindeki tipin revaç bulmuş olduğu anlaşılıyor. Hamam mimarîsi bahsinde ise Yunanistan değişiklikler arzeder. Buna karşılık Türk san'atının en fazla ihmal edilmiş olan askerî mimarisinin nûmunelerini Mora veya Makedonya'daki Osmanlı kalelerinde bulmak kaabildir. Bunlar arasında Pasova kalesi basit ve tam bir ordugâh tahkimatının misâlidir. Şehir surlarına gelince meselâ Atina'da inşa edilenin alelâde bir bahçe duvarından farksız oluşuna karşılık, Selânik surlarının Türk devri ilâveleri, büyükşehir tahkimatı örnekleridir.

⁴⁷ Bu tip türbelere, İznik'de, bk. K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin 1941, s. 63, lev. 29, 1 (Yakub Çelebi), 79, lev. 33, 1 (Sarı Saltuk Dede); A. Sâim Ülgen, *Iznik'de Türk eserleri*, Vakıflar Dergisi, I, 1938, res. 39, 40. Bulgaristan'da Kızanlık'da; bk. F. Babinger, *Beitraege zur Kenntnis des Geschlechts der Malgoçoghlu's*, Annali del Istituto Orientale di Napoli, Nuovo Serie, I, 1940, s. 132 v.d. lev. 6, (Lala Şahin Paşa türbesi); Üsküb'de (Altiayak türbesi) rastlanmaktadır. Gebze'deki Malkoç türbesi ise aynı tipin daha mütenevvi bir nûmunesidir, (bk. H. Rıza Ergezen, *Malkoç türbesi*, T. Turing ve Oto. Kurumu Belleteni, 73 (şubat 1948) s. 15-17).

⁴⁸ Sinan tarafından yapılan türbeler için bk. E. Egli, not 44 deki eser, s. 48 v.d.

Diğer taraftan uzun Osmanlı hâkimiyeti esnasında Türk san'atının yerli mimari ve san'ata da nüfuz ettiği muhakkaktır. Bunun en bâriz delillerine de bilhassa Aynoroz manastırlarında rastlandığını evvelce bildirmiştik. Daha uzak ve ücra yerlerde yerli ahali tarafından meydana getirilen hıristiyan eserlerinde Türk san'at unsurları ile karşılaşılması imkân dışı değildir. Atınada Hagios Nikolaos⁴⁰ ve Aninitsa kiliselerindeki stalaktiler, İstanbul'da XVI—XVII. asırlarda yapılan altı istinatlı camileri andıran 1614 tarihli Daou Penteli kilisesi plâni, bu hususta başlıca misâller olarak zikredilebilirler⁵⁰.

Yazımın başında da belirttiğim gibi, Osmanlı İmparatorluğunun şimdiki Yunanistan'ın hudüdları içinde kalan vilâyetlerinde inşa edilmiş olan çeşidli mimari eserlerden ancak bir kısmını içine alan bu sathî tedkik, ancak iddiasız bir rehber mahiyetindedir. İleride Türk san'atının bu bahsi hakkında çok daha tamâm ve etraflı bir araştırma yapıldığında daha birçok yeni bilgiler elde edileceği muhakkaktır. Muhtelif seyahatnameler, yerli ve yabancı coğrafya ve tarih kitapları, bilhassa Evliya Çelebi seyahatnamesi, muhtelif yazma nüshaları karşılaştırılmak suretiyle tarandıktan⁵¹, eski Vilâyet salnameleri, küçük mahalli tarihler, çeşitli vesikalar⁵², gözden geçirildikten ve bu arada da, eski gravürler ve Tesalya ile Makedonya şehirlerine dâir oldukça çok sayıda bulunması mümkün olan fotoğraflar⁵³ toplandıktan sonra, Yunanistan'da kalan Türk-Osmanlı san'atı eserlerinin bir haylisini tesbit etmek mümkün olacaktır. Memleketimize hicret etmiş olan orali Türklerin verecekleri izahlar da bu malzemeye eklenmek suretiyle, yerinde yapılacak araştırmaların tatmin edici bir netice sağlayacağından emin bulunuyorum.

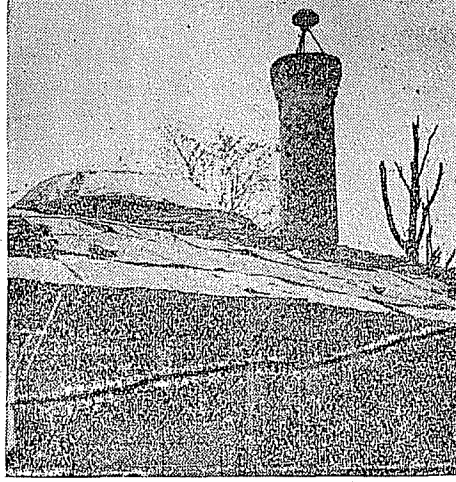
⁴⁰ A. Ksyngopoulos, *Ta Byzantina kai Tourkika mnēmeia tōn Athēnōn*, Euretērion tōn mesaionikōn mnēmeiōn tes Ellados (Atina) 1929, res. 134.

⁵⁰ A. Orlandos, *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque*, «L'Hellenisme Contemporain» hususi sayısı, Atina 1953, s. 183, 190.

⁵¹ Evliya Çelebi'nin isimlerini vermeksizin sâdece aded olarak gösterdiği binaların miktarlarında ekser hâllerde mübalağa olduğu da unutulmamalıdır. Diğer taraftan Yunanistan'ın büyük bir kısmının aynı eild (VIII) içinde toplu bir hâlde bulunması araştırmaların kolaylığı bakımından memnuniyet vericidir. Evliya Çelebi'nin Yunanistan ile alakalı kısımlarının yunan diline çevrilerek basıldıklarına da burada işaret edelim.

⁵² Yunanistan'daki Osmanlı idaresi devrine âid muhtelif vesikalardan Karaferyede kalanlar, bir komisyon tarafından tasnif edilmektedir.

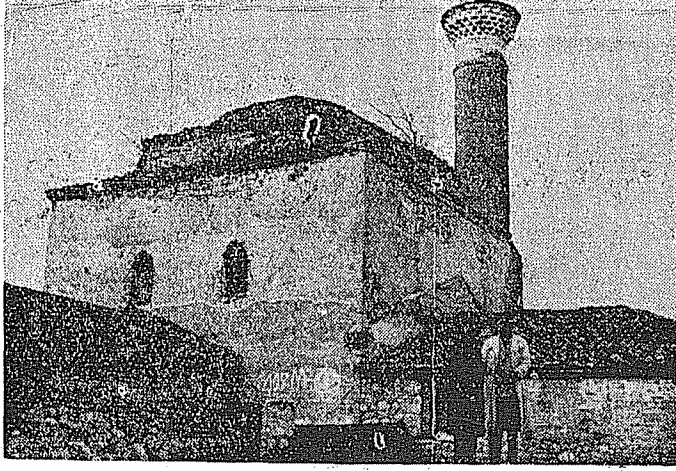
⁵³ Bu makalemizin Selânik'den bahseden ilk kısmı basıldıktan kısa bir zaman sonra, içinde 32×25 sm. ebadında altmışdan fazla fotoğraf bulunan büyük bir album temin etmiş olmanız, elimizden çıkan Rumeli topraklarındaki eserlerin hiç değilse eski fotoğraflarını bulmanın daha henüz mümkün olduğunu göstermektedir.

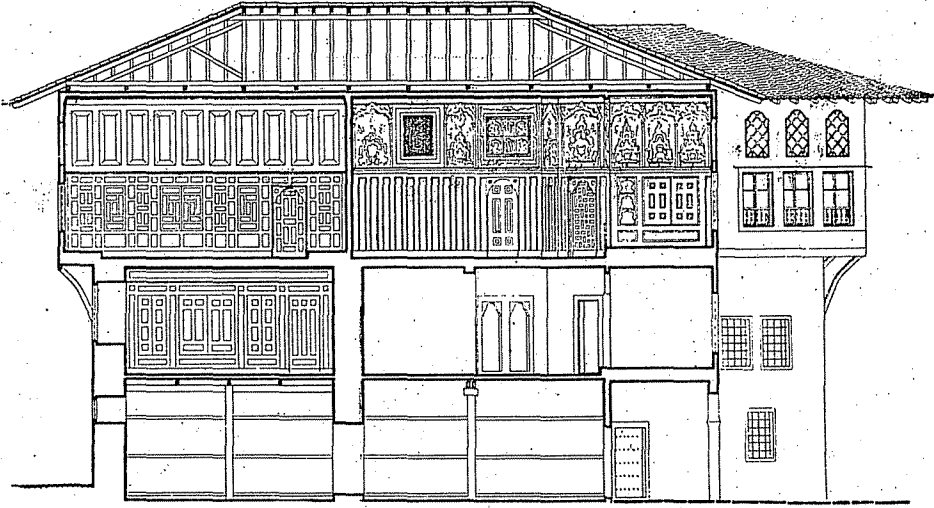
Res. 1 — Karaferye, çarşı içindeki cami ve minaresi

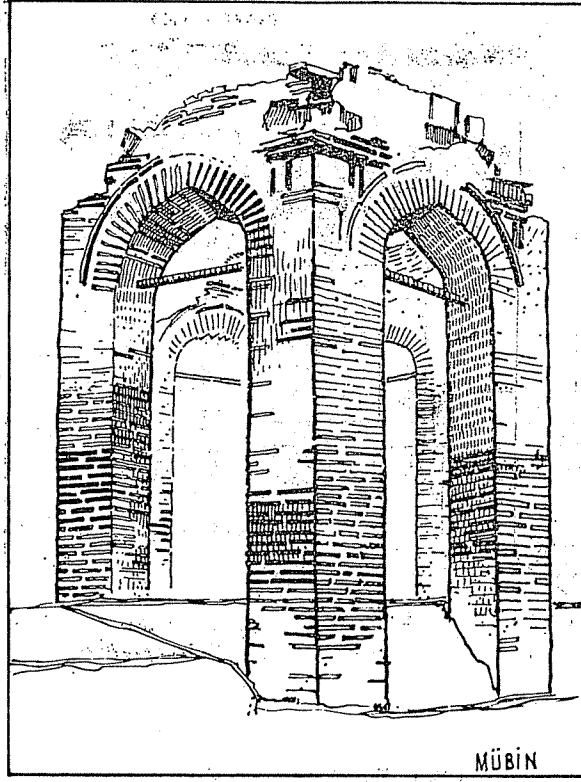
Res. 2 — Karaferye, eski bir Türk evi

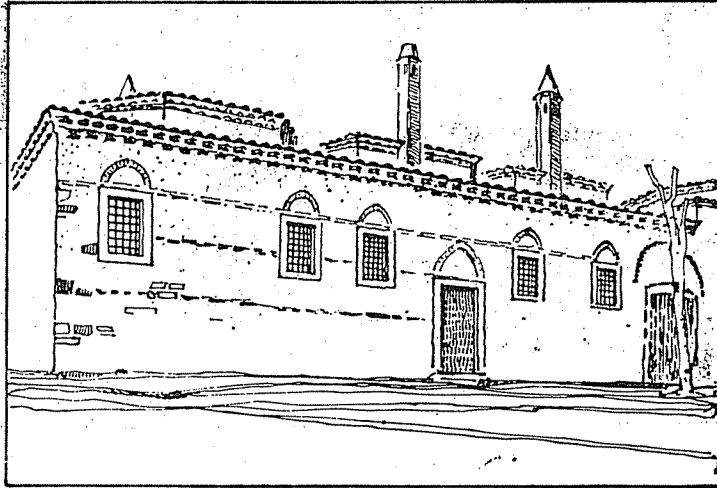
Res. 3 — Kesriye, Kurşunlu cami

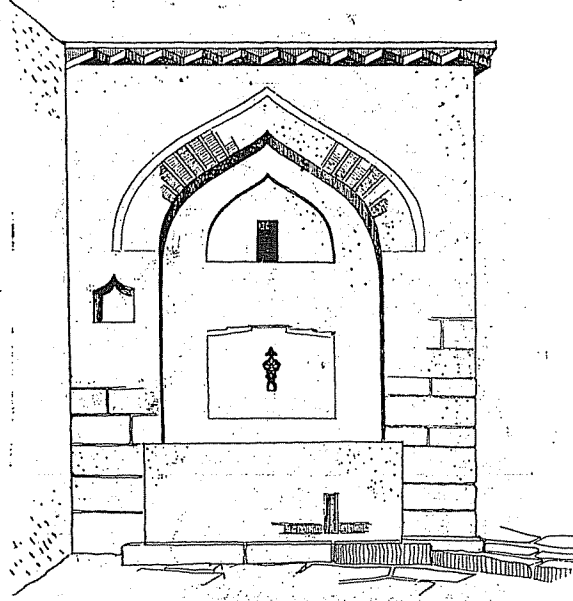
Res. 4 — Kesriye, eski bir ev (*Arkfontika Kastorias*'dan)

Res. 5 — Kesriye, bir açık türbe (yıkılmıştır)

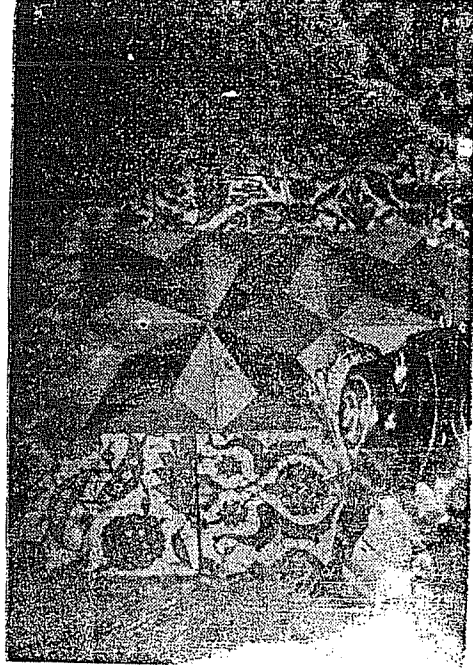
Res. 6 — Kesriye, medrese (Müellif tarafından çekilen bir fotoğraftan).

Res. 7 — Aynoroz, Dokhiariou manastırı avlusunda bir çeşme
(Müellif tarafından çekilen bir fotoğraftan)

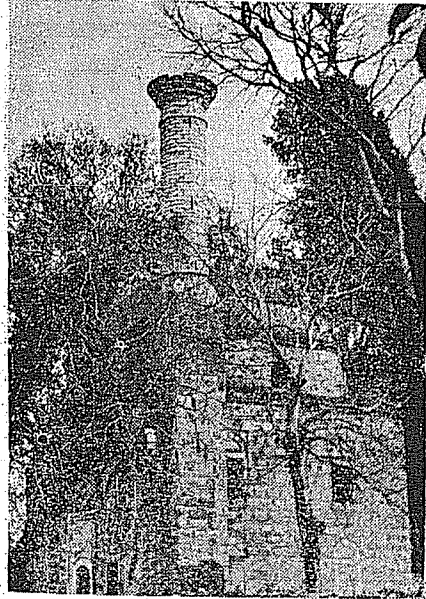
Res. 8 — Vodina, Yeni cımi

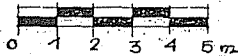
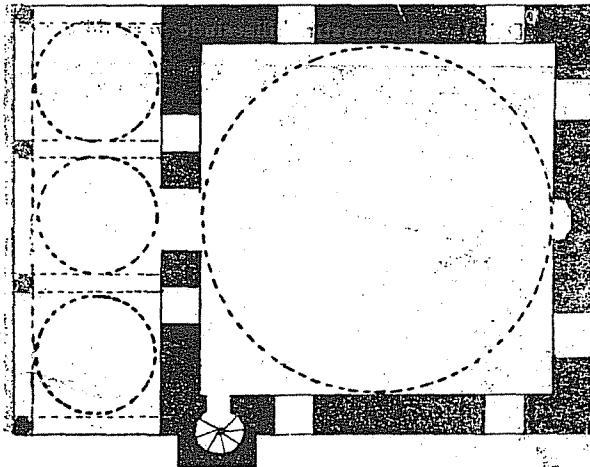
Res. 9 -- Aynoroz, Dekhiariou manastırı kilisesinde yere döşenmiş Türk çinileri

Res. 10 -- Eğriboz, bir cami, (A. Bon'dan)

Res. 11 — Narda, Fâik Paşa camii

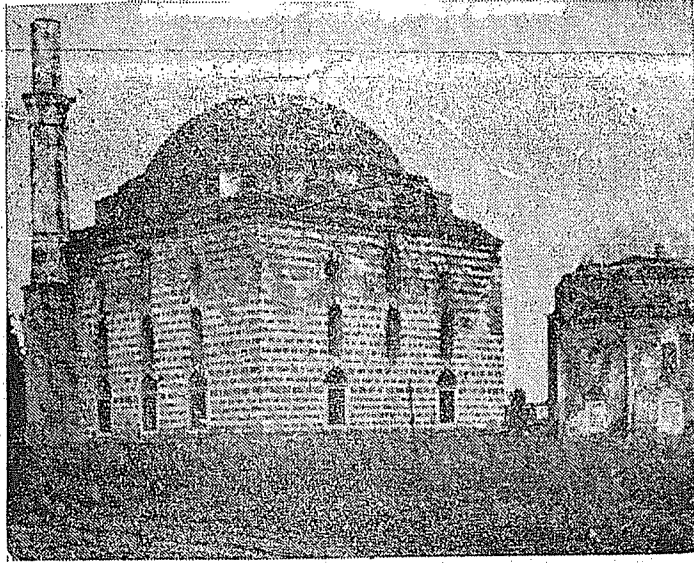
Res. 12 — Narda, Fâik Paşa camii plâni (Orlandos'ân)

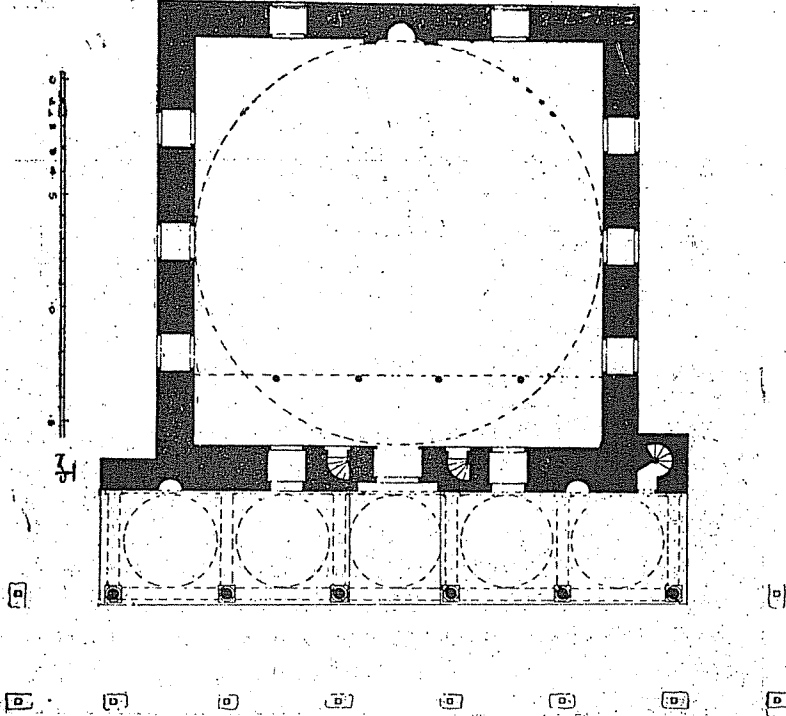
Res. 13 — Anabolu, bir camii (Foto, Dr. Hanna Erdmann-Meurer)

Res. 14 — Anabolu, başka bir camii (Foto, Dr. Hanna Erdmann-Meurer)

Res. 15 — Tırhala, Osman Şah cami'i ve türbesi (Babinger'den)

Res. 16 — Osman Şah cami'inin plânı (Orlandos'dan)